

ИЖТИМОЙ ИДЕНТИКЛИК ТРАНСФОРМАЦИЯЛАШУВИ МЕХАНИЗМИНИ ТАДҚИҚ ЭТИШ ЖАРАЁНИДА «МИЛЛИЙ ИДЕНТИКЛИК» ТУШУНЧАСИНИНГ МАЗМУН-МОҲИЯТИ

Хатам Шаймардонович Жалилов

Ўзбекистон Миллий университети ижтимоий фанлар факултети социология
йўналиши II-босқич магистранти

АННОТАЦИЯ

Мақолада бугунги кунда кечаётган дунёнинг глобаллашуви жараёнлари ижтимоий фанларларда «идентиклик» масаласига берилаётган ўзига хос ёндашувларни атроф-муҳитда рўй бераётган социомаданий ўзгаришлар, жумладан дунё харитасида янгидан пайдо бўлган давлатларнинг таснифи илмий атамалар изоҳи асосида баён этилган, шу билан бирга идентиклик тушунчаси ва унинг мазмун моҳияти илмий-таҳлилий хулосалар асосида кенг ўрганиб чиқилган. Бундан ташқари идентиклик тушунчасини кенг таҳлили борасида кичик социал гуруҳлар, синфлар, худудий бирликлар, этник ва миллий гуруҳлар, халқлар, социал ҳаракатлар, шунингдек, давлат ва глобал миқёсида бутун бир инсоният билан боғлиқ тушунчаларни ҳам ўзаро боғлиқлиги мақолада илмий асослар билан ёритиб ўтилган.

Калит сўзлар: Идентиклик, социал гуруҳлар, социал синф, глобал, Миллий идентиклик, ахлоқий стереотип, субъект, индивид, давлат, миллат, халқ, социум ижтимоийлашув, маданий алоқалар, тарихий воқеа.

THE ESSENCE OF THE CONCEPT OF "NATIONAL IDENTITY" IN THE STUDY OF THE MECHANISM OF TRANSFORMATION OF SOCIAL IDENTITY

ABSTRACT

The article describes the modern processes of globalization in the social sciences, features of approaches to the problem of "identity", sociocultural changes in the environment, including the classification of developing countries on the world map based on scientific terms, as well as the concept of identity and the essence of its content are widely studied on the basis of scientific analytical conclusions. In addition, the article highlights the relationship between the concepts of small social groups, classes, territorial units, ethnic and national groups, peoples, social movements, as well as all mankind at the state and global levels.

Keywords: Identity, social groups, social class, globality, national identity, moral stereotype, subject, personality, state, nation, people, socialization, cultural ties, historical event.

КИРИШ

Идентиклик ижтимоий ривожланиш жараёнида пайдо бўлиб, муайян яхлик структурага дахлдорлик ҳисси билан боғлиқ ҳолда, инсон томонидан ўзининг ана шу структурани бир қисми эканлиги ва унинг таркибида муайян аниқ ўринга эга эканлигини англашни билдиради. Идентиклик кишига ўз эҳтиёжларини қондириш ва жамиятда ўз ўрнини топишга ёрдам беради. Бу эса ўз навбатида унга энг оғир азоб – буткул ёлғизлик ва шубҳалардан халос бўлиш имконини беради. Шулардан келиб чиқиб, биз «идентиклик» тушунчасига ўзимизнинг муаллифлик таърифимизни бердик: **«Идентиклик – бу ривожланиш жараёнида пайдо бўлади ва муайян яхлит структурага мансублик ҳиссини туйиш, шунингдек, шахснинг айнан ушбу структурага тегишли эканлиги ва унинг таркибида муайян аниқ ижтимоий гуруҳнинг бир қисми эканлигини англашни билдиради. Идентиклик воситасида инсон ўзи мансуб бўлган ижтимоий макондаги социомаданий эҳтиёжларини қондиради ва у орқали жамиятда ўз ўрнини топади».** Шундай бўлсада, айрим ҳолатларда идентиклик миллий рух, характер ва ўзликни англаш омиллари билан эътироф қилинади.

Жамиятда етакчи ва устун ҳисобланган социомаданий идентификация одатда, нафақат шахсни, балки социумда истиқомат қилаётган авлодларнинг ҳам ўзини ҳар томонлама ижобий баҳолаши ёки социал муҳитга муваффақиятли ижтимоийлашуви билан боғлиқ мутаносибликларни акс эттиради. У ёки бу идентификациянинг ижтимоий структурадаги ўрни социомаданий контекстнинг ўзгариши таъсирида алмашиши мумкин. Масалан, ҳар бир даврнинг бошқарув аппаратидаги ўзгаришлар янги шахслараро ёки авлодлараро идентификацияни пайдо қилиши мумкин. Жумладан, XX асрнинг 30-60 йилларидаги инсонлар учун нон мукофот ролини бажариши муқаррар эди. Аммо бугунги кун авлодига ноннинг қадрини андроид тизимидаги техник воситалар (компьютер, телефон, турли маиший техника буюмлари) қиймати билан солиштириш мутлақо тушунарсиз ҳолат ҳисобланади. **Лотинча (identus – айнанлик, мансублик, ўхшашлик)** - шахс томонидан ўзининг қайси социал гуруҳга мансублиги ҳамда шу социал гуруҳ доирасида ижтимоий, иқтисодий, маънавий, маиший, ахлоқий стереотипларга амал қилиниши. Идентиклик инсонда «мен кимман», «менинг бошқалардан фарқим нима» деган саволлар

асосида вужудга келади ва бунда инсон ўзликни англаш жараёнидаги мураккаб йўлни босиб ўтади.¹

Яқин вақтларгача «идентиклик» тушунчаси илмий баҳс-мунозараларда деярли ишлатилмас ва қўлланмасди. Мазкур атаманинг назарий ва эмпирик ўрганиш предмети бўлмаган. У монография, дарслик ва журнал материалларида учрамасди. Бу тушунчани ҳатто фалсафа, психология луғатларининг сўнгги нашрларида ҳам учратмаймиз. Фақат сўнгги ўн йилликларда «идентиклик» атамаси миллий матбуот саҳифаларида пайдо бўла бошлади. Шундай бўлса-да, у ҳамон аксарият ўқувчилар учун нотаниш, тушунарсиз бўлиб, одатий илмий категориал аппаратга қийинчилик билан мослашмоқда.

Миллий идентикликни тушунишда ёндашувлар таҳлилини мутахассислар инструментал, примордиал ва конструктив ёндашувларга ажратадилар. Айнан шу ёндашувлар идентиклик омилини белгилашда кўплаб мунозара ва баҳсларга сабаб бўлмоқда.

Идентиклик ривожланиш жараёнида пайдо бўлади ва кишиларнинг муайян яхлит структурага дахлдорлик ҳиссини туйиш асосида ўзининг муайян аниқ ўринга эгаллигини у орқали намоён этишини англатади. Идентиклик инсонга ўз эҳтиёжларини қондиришга ва жамиятдаги ўз ўрнини топишга ёрдам беради. Бу эса ўз навбатида инсонга энг оғир азоб, яъни буткул ёлғизлик ва шубҳалардан халос бўлиш имконини беради.

«Миллий идентиклик» таълимоти П.Альтер назариясига кўра мавжуд компонентларни маданий-миллий идентиклик ва фуқаровий-сиёсий монандликка ажратади. Унга кўра маданий-миллий идентиклик асосини – анъаналар, урф-одатлар, диний эътиқод, тил умумийлиги камраб олади. Фуқаровий ва сиёсий идентикликнинг шакллари эса социумда истиқомат қилаётган аҳоли қатламларининг сиёсий онги ва ҳуқуқий маданияти ривожланиши билан боғлиқ бўлган интеграллаштирувчи омил, яъни жамоавий идентиклик ташкил этади.²

АДАБИЁТЛАР ТАҲЛИЛИ ВА МЕТОДОЛОГИЯ

Америкалик тадқиқотчи К.Левин ўзининг «майдонлар назарияси» таълимотида идентиклик: а) «субъект» (индивид/давлат), б) «атроф-муҳит

¹ Фромм Э. Бегство от свободы. М.: АСТ. 2009 – С. 22.

² Қаранг: Степаненко О.А. Поиск идентичности как константа немецкой культуры. // Журнал: Вестник Ленинградского гос.унив. им. А.С.Пушкина. 2013. № 7. – С. 80-90

фазоси» (E-environment) ва в) «ҳаёт фазоси» (L-life) орқали шакллантирилади. Идентиклик (I-identity)ни моделлаштирар экан, К.Левин географик, тарихий, диний, тил ва бошқа шу каби унсурларни қуйидаги формулага солади, яъни I=E-L ёки «идентиклик» (I) «худуд», «иклим» (E) асносида «цивилизациялар», «мафкуралар» (L)га таяниб миллийликни ташкил этади.³

Ушбу назарияларга асосланиб, биз тадқиқот ишимизда қорақалпоқ миллий идентиклигининг структуравий компонентларини қуйидагича таснифладик: а) эмоционал-ҳиссий компонент; б) ҳулқ-атвор компоненти; в) когнитивлик компоненти. Ўз навбатида, **эмоционал-ҳиссий компонент:** а) миллий туйғу; б) ифтихор; в) кайфият; г) миллий характери; **ҳулқ-атвор компоненти:** а) фуқаролик позициясини кўрсатиш; б) ўзи мансуб бўлган фуқароларни қўллаб-қувватлаш; в) ижтимоий муносабатлар бирлигини таклиф этиш; **когнитивлик компоненти:** а) миллий онг; б) миллий ўзликни англаш (рационаллик) омилларини ташкил этишини таклиф қилдик.

Бундай вазиятда МДХ мамлакатларида аввал мавжуд бўлган “совет кишиси” идентиклигининг янги пайдо бўлган мавжуд этник идентиклик олдидаги “инқироzi” кузатилади. Бу салбий гетеростереотипларнинг пайдо бўлиши, этник даҳлдорлик билан боғлиқ негатив туйғуларнинг шаклланиши, шунингдек, “камситилиш”ни ўткир ҳис қилиш ва «титул», яъни асосий этнодан маданий йироқлашиш билан боғланиб кетди. Бунда «мажбурий этниклик синдроми» намоён бўлиб, у «инсонларнинг ўз иродаси ва хоҳишига қарши ўлароқ қайсидир этнога тегишлилик билан уланиб кетди ва унинг ижтимоий ҳаёти ва тафаккурида муҳим характеристикага айланади. Янги ғоявий қарашлар кишининг жамиятдаги ўрни, ҳуқуқ ва мажбуриятлари доирасини белгилай бошлади, натижада ҳар бир аъзонинг янги тизимга ўзини ўзи идентификациялашиши юқори ўринга чиқади. Табиийки, ҳар қандай жамият янгитдан шаклланаётган идентикликни ижобий мазмун касб этишини истайди.

Ижобий (позитив) идентиклик кўпчилик одамларга хос бўлиб, у кишида ўзи мансуб бўлган ва бошқа этник гуруҳларга нисбатан толерантлик мувозанатини намоён этади. Уни бир томондан, этник гуруҳнинг мустақил ва барқарор ҳаёт кечиришини таъминловчи шарт сифатида, иккинчи томондан, полиэтник дунёда осойишта маданиятлараро мулоқотнинг шакли сифатида баҳолаш мумкин. «Ҳар бир инсон – деб ёзади Абу Наср Форобий, – ўз табиати

³ Левин К. Теория поля в социальных науках. СПб., 2000. – С. 67-68

билан шундай тузилганки, у яшаш ва олий даражадаги етукликка эришмоқ учун кўп нарсаларга муҳтож бўлади. У бир ўзи бундай нарсаларни қўлга кирита олмайди, уларга эга бўлиш учун инсонлар жамоасига эҳтиёж туғилади. Шу сабабли яшаш учун зарур бўлган, кишиларни бир-бирларига етказиб берувчи ва ўзаро ёрдамлашувчи кўп кишиларнинг бирлашуви орқалигина одам ўз табиати бўйича интилган етукликка эришуви мумкин. Бундай жамоа аъзоларининг фаолияти бир бутун ҳолда уларнинг ҳар бирига яшаш ва етукликка эришуви мумкин. Буларнинг ҳар бирига яшаш ва етукликка эришув учун зарур бўлган нарсаларни етказиб беради».⁴ Шунинг учун ижобий этник идентикликнинг «меъёрий» (норма) мақоми айнанлик касб этади. Унинг таркибида киши ўз этник гуруҳининг ижобий образлари орқали бошқа этник гуруҳлар билан ижобий қадриятли муносабатларга уйғунлашади.

МУҲОКАМА ВА НАТИЖАЛАР

Ижтимоий фанлар тизимида идентиклик, яъни мансублик «меъёр» категорияси орқали ҳам ифодаланади. Шаклига кўра этник мансублик ижобий мазмун билан бойитилган «толерантлик» (бағикенглик, чидамлилиқ) кўмагида турли этносларнинг ўзаро мулоқот ҳиссини «ижобийлик» асосида шакллантиради. Ижтимоий ҳаётда «ижобийлик» омили ҳамма вақт бир хил мазмун касб этмаслиги мумкин. У «космополитизм» (дунё фуқароси маъносида келади) назариясидан фарқли равишда «меъёрий» этник идентикликка эга бўлган этномаданий қадриятларни афзал деб билади. Социологик «меъёр» «айнанлик» ёки «мансублик»дан чекиниб, «индифферент» (лоқайд)лик ва гипоидентиклик (этнонигилизм) хусусиятларни намоён қилиши мумкин.

XX асрнинг 90 йилларидан бошлаб дунё харитасининг кескин ўзгариб бориши ва бир қатор мустақил давлатларнинг вужудга келиши илмий мулоқотда «ўзликни англаш» ғоясини гиперидентиклик шаклида ривожлантириб борди. Социумда этник ва фуқаролик мансубликни қўллаб-қувватлаш ёки улардан бутунлай воз кечиш геометрик прогресс асосида кучайиб кетди. Ўз навбатида ушбу омилнинг у ёки бу маънода тезлашиши маълум бир этник жамоалар учун норасолик, чекланиш, этник гуруҳ вакилларининг ўзлик учун уялиш ҳиссини келтириб чиқаради. Идентикликда ўзидаги мансубликка нисбатан салбий муносабатда бўлиш, шахснинг атроф

⁴ Форобий Абу Наср. Фозил одамлар шаҳри. Тошкент, Абдулла Қодирий номидаги Халқ меъроси нашриёти, 1993. – Б.186.

билан ижтимоий маданий мулоқотга киришишида маълум қийинчиликларни сезишга олиб келади. Натижада «этнонигилистик» кайфият инсоннинг ўзидаги этник мансубликдан бегоналашувига сабаб бўлади.

Мансубликнинг яна бир шакли «гиперидентиклик» бўлиб, унда гуруҳ аъзолари социумда этник устунликка эришиш учун қатъий ҳужум тамойилига асосланади. Социологияга оид адабиётларда гиперидентиклик тушунчасига холис қонун-қоидалар доирасида мавжуд турга нисбатан ҳаракатланувчи «этноэгоизм» ибораси қўлланилади. Аввалги турларга нисбатан «этноэгоизм» тартибли ҳаракат қилади ва жамиятдаги қайсидир этник гуруҳ аъзолари билан мулоқотга киришишда «нафрат», «ғазаб» ёки ўз халқи муаммоларини ўзгалар ҳисобига ҳал этиш ҳуқуқини қўлга киритиш ҳиссини намоён этади.

Халқлар психологиясини илмий ўрганиш ҳамма вақт долзарб муаммолардан бири бўлишига қарамай, унинг умумий томонлари турли фан вакиллари ва мутахассислари тадқиқотларида турлича ўрганилган. Шундай бўлсада, муаммонинг хусусий томонлари, айниқса айрим этник гуруҳлар, катта ёки кичик миллатларга хос хусусий томонлар етарлича таҳлил этилмай қолаверади. Немис тадқиқотчиси В.Вундт халқлар психологияси хусусида қуйидаги фикрларни илгари суради: «халқлар психологияси индивидуал психология сингари мустақил фан бўлиб, у индивидуал психик жараёнлар асосида ривожланиб боради».⁵ Вундт «миллат» ва «халқ» тушунчаларини тенглаштирган ҳолда этнопсихологиянинг тадқиқот объектини тил, фольклор ва урф-одатларнинг ахлоқ куртаклари билан бирга ўрганишни таъкидлайди. У «тил халқ руҳида яшайдиган тасаввурлар, қонунлар ва уларнинг алоқадорлигини умумий шаклда қамраб олади. Афсоналар эса тасаввурларнинг илк мазмунини ўзаро бир-бирига ҳиссий алоқадорлик ва улуғворлик руҳида намоён этади, урф-одатларда мавжуд тасаввур ва улуғворликдаги ифоданинг умумий йўналишлари акс эттирилади»⁶ – деб изоҳ беради. Табиийки, этник идентиклик халқ психологиясининг ифодасини беради.

Инсон идентиклиги қандайлигига қараб, унинг хатти-ҳаракатларини қабул қиладиган ёки инкор этадиган кадрият ва нормалар, қизиқиш ва тамойиллари, стереотиплар ва амал қиладиган йўриқларини прогнозлаш мумкин. Ижтимоий идентиклик ўзида ижтимоий гуруҳга мансублигини англашга қаратилар экан, унда мазкур гуруҳда аҳамиятли бўлган кадрият ва

⁵ Вундт В. Проблемы психологии народов. – СПб.: 1914. – С. 28.

⁶ Вундт В. Фантазия как основа искусства. – СПб.: 1914. – С.2.

йўриқномалар, шакллантирилган стереотипларнинг жамият учун қабул қилинган мавжуд меъёрлари яшовчанлиги ошади. Тахмин қилиш мумкинки, индивид учун ҳар бир ҳолатда идентиклик турлари турли даражада долзарб бўлади. Яъни айтиш мумкинки, бирон бир алоҳида идентиклик юзага чиқади ва асосий, «етакчи» (доминант) бўлади. Демак, шу пайтда индивид ўз мансублигини англаш баробарида, меъёр, қадриятлар ва бошқаларнинг бутун бир тизимига ўзининг боғлиқ бўлишлигини таъминлайди. Батафсил фикр билдириладиган бўлинса, айтиш мумкинки, қадриятлар иерархияси доимий эмас, у муайян пайтда долзарб аҳамият касб этади ва идентиклик талабларига боғлиқ равишда амалга ошириладиган хатти-ҳаракат моделларини қайта тизимлаштиради. Шу нуқтаи назардан муаммога назар ташланса, ҳар қандай долзарб ижтимоий идентиклик хатти-ҳаракат ва ички моҳиятни баҳолашда қарорлар орқали ифодаланади.

ХУЛОСА

Индивид ўзига у ёки бу ижтимоий маконни танлар экан, шу билан ўзи учун аниқ идентикликни ҳам танлайди. Бироқ нотурғун ҳаёт кишиларнинг социумдаги ўрнини ўзгарувчан, яъни – бугун турмушнинг социал пиллапоаяларида бирор нарса аҳамиятли бўлса, эртасига эса бошқа ҳолат «оммабоп, нуфузли, долзарб» бўлиши туфайли индивиднинг айтиш дамдаги жамиятда эгаллаган ўрнини ҳамма вақт ҳам нуфузли ва фойдали бўлишига кафолат беролмайди. Табиийки, индивид барқарор мансубликни истайди, чунки ўзгарувчан шарт-шароитлар унинг ижтимоий-руҳий барқарорлигини издан чиқариб юбориши мумкин. Шундан келиб чиқиб унда баъзан этник мансублик устуворлик қилса, баъзида диний идентикликка эҳтиёж пайдо бўлади.

Мутахассисларнинг эътироф этишларига кўра, бугунга келиб ер юзида 1600 дан ортиқ миллат ва элатларнинг вакиллари истиқомат қиладилар.⁷ Географик харитага диққат билан назар ташлайдиган бўлсак, унда бор-йўғи 250 та атрофидагина давлатларнинг рўйхати келтирилганлигини кўриш мумкин. Агарда, улардаги диний эътиқод ҳолатини кузатадиган бўлсак, рақамлар янада қисқаради, балким у бор-йўғи бир нечта ўнтани ё ташкил қилади ёки йўқ. Жинслар орасидаги тафовутни кузатадиган бўлсак, мавжуд санок тизими иккига келиб тўхталади холос, яъни эркак ва аёл. Ички ва ташқи, иқтисодий ва

⁷ Қаранг: Хусниддинов З. Ўзбекистонда диний бағрикенглик (монография). Т.: «Тошкент ислом университети», 2006. – 7 бет.

ижтимоий сиёсатимизда барча омилларни чуқур тафаккурга асосланиб таҳлил этиладиган бўлинса, мураккаб синовлардан илгарилаб ўтилиши учун идентикликнинг муҳим омили бўлган ментал хусусиятлар ва уни белгилаб берувчи социал даражаларга алоҳида эътибор қаратилиши лозим бўлади.

Хулоса сифатида яна шуни таъкидлаш керак, миллий идентиклик тизими демократик тафаккур салоҳиятининг намоён бўлишида илгари суриладиган мақсад ва вазифаларга боғлиқ бўлади.

REFERENCES

1. Форобий Абу Наср. Фозил одамлар шаҳри. Тошкент, Абдулла Қодирий номидаги Халқ меъроси нашриёти, 1993. – Б.186.
2. Фромм Э. Бегство от свободы. М.: АСТ. 2009 – С. 22.
3. Хусниддинов З. Ўзбекистонда диний бағрикенглик (монография). Т.: «Тошкент ислом университети», 2006. – 7 бет.
4. Вундт В. Проблемы психологии народов. – СПб.: 1914. – С. 28.
5. Вундт В. Фантазия как основа искусства. – СПб.: 1914. – С.2.
6. Левин К. Теория поля в социальных науках. СПб., 2000. – С. 67-68
7. Степаненко О.А. Поиск идентичности как константа немецкой культуры. // Журнал: Вестник Ленинградского гос.унив. им. А.С.Пушкина. 2013. № 7. – С. 80-90